

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 2

НОВИТЕ РАЗКОПКИ НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА 2007 – 2015 г. (РЕЗУЛТАТИ, ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ)

Константин Тотев

THE NEW EXCAVATIONS OF THE FORTRESS TRAPEZITSA 2007 – 2015. (RESULTS, PROBLEMS AND PERSPECTIVES)

Konstantin Totev

Abstract: The most new archeological studies of Trapezitsa hill anticipate the pace of the implemented conservation-restoration activities, which means, that it is necessary to slow them down, until the excavations are not strengthened and preserved properly. The last however is not done, because from the other hand, there is a hurry to socialize the fortress in order to seek a commercial effect from the tourist flow. So all new results and materials related to the study of the fortress in the recent excavations are placed under the threat to be destroyed by the time and carelessness of the state or municipal institutions.

It becomes increasingly difficult to determine the place of the archaeologists and the conduct of the long-term scientific program of the Affiliate of the National Archaeological Historical Institute with a Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, who manages and implements the studies of the fortress. In addition to the publication of the results from the surveys in specialized sequences, which already were issued as books, articles, studios and scientific messages, it is necessary to grant the excavated architectural structures for design of protective buildings and conservation work.

For the historical-archaeological reserve Trapezitsa. Before everything, it is mandatory to create a clear concept for supplementary investigation, exposure, conservation and restoration of that, what has already been excavated, regardless of whether this was in the beginning of the last century, or in the course of the latest excavations. Only then one can seriously think about the socialization and opening of the object for the citizens and guests of the town.

Key words: excavations, fortress, Trapezitsa, Second Bulgarian Empire, historical-archaeological reserve.

През есента на 2006 г. научният съвет на Националния археологически институт с музей при БАН прие единодушно дългосрочна програма за проучване на втората по значение цитадела на столично Търново – крепостта Трапезица¹. Програмата беше разработена във филиала на Археологическия институт в гр. В. Търново² и аз тогава като негов ръководител се наложи да я защитавам на заседание

¹ Разкопките на средновековния град Трапезица започват през 1879 г. и продължават до края на XIX – началото на XX в., когато са открити 16 църкви, няколко сгради и съоръжения от М. Дринов, В. Берон и Ж. Сърор, първите планове на крепостта са изработени от К. Шкорпил и П. Абаджиев, а художникът В. Димов прави копия на запазените стенописи. В края на XX в. разкопките са възобновени за няколко години без особен успех [Тотев, К. 2011, с. 8 – 13]. Фресковата украса на църквите е изследвана от Л. Мавродинова, Л. Прашков и Д. Косева, но състоянието на стенописите с всяка изминала година става все по-лошо, като на места тя е съвсем унищожена. [Тотева, Д. 2014, с. 430 – 449; Косева, Д., Тодоров, Н. 2015, с. 640 – 658].

² Програмата е насочена към изясняване устройството на средновековния град – проучване на връзките между крепостната система, жилищното застрояване, комуникационната мрежа и църковното строителство. Цялата площ на крепостта е разделена на сектори. Всеки от тези сектори включва част от крепостната стена с прилежащите крепостни съоръжения (порти, потерни, кули, контрафорси, стълби), жилищни и производствени сгради от градските квартали, църквите и некрополите и уличната мрежа. В секторите е възможно да се обособят и по няколко отделни

в секцията по Средновековна археология и впоследствие в Научния съвет на института³. В известен смисъл програмата за новите археологически разкопки на Трапезица повтаряше схемата на проучванията, проведени на крепостта Царевец, но предвид обезпечаването ѝ със средства за консервационно-реставрационни дейности, предвиждаше да се извършат разкопки само в някои пунктове на крепостта. С това се целеше както да се експонират паметниците на Трапезица, открити при първите разкопки в края на XIX и самото начало на XX в. (т.е. 16-те църкви), така и тези, които ще се открият при новите разкопки, с които да се хвърли нова светлина и за характеристиката на фортификацията, градоустройството, бита и културата на нейните обитатели.

Във връзка с това площта на обекта беше разграфена на седем големи сектора, между 5 – 6 и 10 – 12 дка, в четири от които се предвиждаше да се извършат разкопки в участъци, посочени от ръководителите на секторите. От начало стартираха проучванията в четири сектора (Югозападен, Югоизточен, Източен и Северен) под ръководството на Й. Алексиев, М. Долмова, М. Робов и К. Тотев. През 2008 г. в Западния и Южния сектор се откриха още два обекта с ръководители К. Дочев и Д. Рабовянов.

Програмата за разкопките беше планирана като дългосрочна (за 30 години), но средствата за консервационно-реставрационни работи се оказаха осигурени само през първите три години. Субсидиите трябваше мандатно да се подсиgurяват от бюджета на Република България от всяко правителство, на всеки четири години. Това създаде проблеми още след приключване на първия паричен транс, приведен от Министерството на културата (2007 – 2010 г.). Известно неудобство възникна и с изпълнителя на консервационно-реставрационните работи – „Реставрация” ЕАД, държавна фирма на Министерството на културата, тъй като с отпускането на средства държавата изпаднаше в конфликт на интереси.

Независимо от тези проблеми Министерството на културата продължи да отпуска средства за провеждане на разкопки, социализация на крепостта и осигури денонощна охрана на обекта. Строителните дейности, свързани с осветяване на някои от църквите и изграждане на лифт и музейна сграда, бяха съпътствани от археологически разкопки и наблюдения [Тотев, Т. 2014, с. 493 – 496; Тотев, Т. 2015, с. 656 – 659]. Наруши се обаче планираният ритъм в програмата за консервация на проучените от археолозите архитектурни структури, което на някои места доведе до унищожаване на разкритата гражданска архитектура и фортификация. За сметка на това беше възстановена Югоизточната кула на крепостта и построена музейна база. Опитът на археологическите екипи да извършат самостоятелно полева консервация не винаги се оказваше ефективен. Единствено засипването на някои от разкритите постройки осигуряваше тяхното оцеляване. В други случаи, какъвто е примерът с добре запазената Северна кула на крепостта, разкрита през 2007 – 2008 г., се стигна почти до пълното разрушаване на автентичната архитектура. Липсата на средства за консервационно-реставрационни дейности съвсем наскоро доведе до смяна на собствеността на историческия хълм Трапезица и той беше отдаден за 10 години за експлоатация и поддръжка на община В. Търново⁴.

обекта, свързани с определени архитектурни структури – крепостни стени и съоръжения, жилища, църкви, некрополи, улици и площади. Проучването на всеки един обект се предвижда да завърши в рамките на 2 – 5 години, а цялостното разкопаване на сектора за 10 – 12 години. По този начин ще се получат възможности за цялостно проучване на големи части от града със съответната улична мрежа, което ще доведе до пълни и точни стратиграфски наблюдения, въз основа на които ще се изгради надеждна периодизация на крепостното, жилищното и църковното строителство на Трапезица. Резултатът от тези проучвания ще се търси в цялостното изясняване на общото градоустройство на средновековния град.

³ Дискусия предизвика въпросът за публикуване резултатите от археологическите разкопки, тъй като при проучванията на крепостта Царевец томовете от създадената поредица Царевград-Търнов излизаха с голямо закъснение. Предложен беше вариант резултатите от проучванията във всеки един сектор на крепостта Трапезица да бъдат издавани в отделни толове.

⁴ Веднага стартира нова програма за социализация на обекта, планирана в две фази, чието финансиране осигурява азербайджанската фондация „Гайдар Алиев”. Първата фаза включва консервация и реставрация на Западната крепостна стена в участъка на лифта, изграждане на алея, свързваща Югоизточната със Северната порта на крепостта и строителна реставрация на църкви с № 6, 10 и 13 и ще бъде осъществена през 2015 – 2016 г. Създаването на музейна експозиция с новоразкритите експонати от разкопките и художествена реставрация на стенописите в същите църкви са дейностите, които трябва да се извършат през втория етап на програмата.

Археологическите разкопки по програмата на НАИМ започнаха през лятото на 2007 г., предшествани от изсичане на обекта, ремонт на някои от защитните покрития на църквите и прокарване на ток и вода и изграждане на комуникационни трасета. В Югозападния сектор целта на проучванията е доразкриването на един от най-големите манастирски ансамбли на Второто българско царство, разположен около църква № 8. Разкопките, ръководени от Й. Алексиев, продължиха четири сезона [Алексиев, Й. 2008, с. 675 – 681; 2009, с. 603 – 607; 2010, с. 488 – 492; 2011, с. 431 – 434], преди всичко в рамките на комплекса [Алексиев, Й. 2009 а, с. 107 – 118; Алексиев, Й. 2011 а, с. 609 – 619]. Разкри се Игуменарната на манастира, която беше напълно неизвестна и голям участък от Западната крепостна стена. Подготвен бе проект за защитно покритие на църква № 8, изпълнението на който, за съжаление, не започна. В резултат на това значителна част от зидовете на църквата са обезличени, щерната от север е съборена, а стенописите са напълно унищожени. В момента зидовете на църквата са опаковани с найлоново платно. Окаяно е състоянието и на Трапезарията на комплекса (т.нар. църква № 9). Над новоразкритата игуменарна е изградено защитно покритие, но зидовете от монашеското крило стоят под открито небе и са съборени в отделни части. Необходими са бързи мерки за аварийна и трайна защита на разкритата архитектура.

Разкопките в Югоизточния сектор на крепостта, с ръководител М. Долмова, продължават 3 години [Долмова-Лукановска, М. 2008, с. 689 – 691; 2009, с. 614 – 616; 2010, с. 498 – 499]. Проучен е кварталът около Югоизточната порта [Долмова-Лукановска, М., Харитонов, Х. 2015, с. 723 – 731]. Наблюденията за укрепителната система в Югоизточния сектор М. Долмова коментира в своята книга за Трапезица [Долмова, М. 2008 а, с. 7 – 27]. Новото по отношение разкриването на крепостните стени в този сектор с протежение 80 м е свързано с участъците при Югоизточната порта и Южната потеря на крепостта, които обаче останаха недопроучени⁵. Това е единственият участък в цялата крепост, където обаче е извършена реставрация на крепостните стени и съоръжения, независимо че археологическите проучвания не са завършили докрай. Все пак резултатите от разкопките в югоизточния сектор остават непубликувани, което занапред ще затруднява изясняването на цялостния план, строителството и фортификацията на средновековния град Трапезица.

В Източния сектор М. Робов работи на два обекта в продължение на шест сезона [Робов, М. 2009, с. 607 – 610; 2010, с. 492 – 495; 2011, с. 435 – 438; 2014, с. 490 – 493; 2015, с. 645 – 648; Робов, М., Дочев, К. 2008, с. 685 – 689]. Проучва част от югоизточната крепостна стена с една бойна кула и два барбукана [Робов, М. 2011 а, с. 403 – 413, обр. 1 – 7] и опитва да изясни характера и периодизацията на комплекса при църква № 3 [Робов, М. 2010 а, с. 615 – 623; Робов, М. 2015 а, с. 606 – 619]. И на двата обекта консервационно-реставрационни работи, за съжаление, не са извършени, което насочва ръководителя на проучванията към минимализиране на разкопките.

Археологическите разкопки, провеждани от К. Тотев в Северната част на хълма Трапезица (2007 – 2015 г.), имат резултати по отношение фортификацията на тази важна крепост на столично Търново. Преди тях тук се виждаха само някои от стените на Северната кула. Разкопките се осъществяват ежегодно в продължение на девет години⁶. Разкрити са 45 м от Западната крепостна стена, Главната улица от Северната порта към централния площад на града, Северната кула, 20 м от Източната крепостна стена и Военна сграда до Северната порта [Тотев, К. 2012, с. 574 – 592]. През 2010 – 2015 г. са разкрити големи участъци от източната и западната крепостна стена (близо 200 м) и са проведени допроучвания и заснемане в трасето на Северната порта [Тодоров, Н. (под печат)]. Част от разкритите стени, фортификационни сгради и съоръжения са публикувани в самостоятелни части от Е. Дерменджиев и П. Кара依лиев в т. I от поредицата „Археологически проучвания на средновековния град Трапезица, Сектор Север“ [Тотев, К., Дерменджиев, Е., Кара依лиев, П., Косева, Д. 2011]. Изграждането на фортификационния комплекс (Северна кула, Северна порта, Напречна крепостна стена), отбраняващ целия северен сектор на Трапезица, е започнало в началните години на XIII в. и е завършило по време на царуването на Иван Асен II (1218 – 1241 г.). Разкритите в непосредствена близост Военна сграда, църква № 2 и двете Дворцови сгради позволяват да се изкаже предположението, че те оформят

⁵ Разкопките в този сектор са прекратени, тъй като археологът М. Долмова е пенсионирана. Единствено остава да се надяваме, че за тези проучвания ще има нова публикация. И в двата сектора са извършени довършителни работи. [Тотев, К. 2014, с. 493 – 496, обр. 1, 2; Рабовянов, Д. 2014, с. 487 – 490].

⁶ Тотев, К., Дерменджиев, Е., Кара依лиев, П. 2008, с. 682 – 685; 2009, с. 610 – 614; 2010, с. 495 – 499; 2011, с. 438 – 440; 2012, с. 416 – 419; 2013, с. 392 – 394; 2013 а, с. 394 – 396; 2014, с. 484 – 487; 2014 а, с. 481 – 484; 2015, с. 639 – 641.

ансамбъл, свързан с гражданското и военно управление на крепостта [Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилиев, П., Косева, Д. 2011]. При проучването на централния площад на крепостта бяха открити и две нови църкви с № 19 и 20, с които общият им брой достигна 18. В този сектор са извършени сериозни консервационни дейности на Източната и Западната крепостна стена, Военните сгради II и III и църква 19. Полева консервация и засипване на някои от новоразкритите дворцови сгради, сграда IV и църква № 20 е направена от археологическия екип.

В обособения през 2008 г. нов обект „Юг“ проучванията продължават 8 години под ръководството на Д. Рабовянов⁷, който работи по участък от крепостната стена, като напълно разкрива жилищната архитектура на квартала край нея и изгражда аргументирана теза за фортификацията и стратиграфските пластове⁸. Същият посвещава на тях току-що излезлия том, озаглавен „Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица“ [Рабовянов, Д. 2015 а]. Д. Рабовянов разкрива 46 м от Южната крепостна стена с една прилежаща бойна кула [Рабовянов, Д. 2009, с. 616 – 620]. В изследването за първи път се прави опит да се съчетае анализ от фортификационните съоръжения с наблюдения от жилищното строителство на крепостта. Откриването на църковна постройка в тази част на обекта, ще може още по-точно да конкретизира датировката на квартала, който проучва [Рабовянов, Д. 2010, кн. 3 – 4, с. 103 – 122]. Консервационно-реставрационни дейности на обекта не са извършени, с изключение на полева консервация, осъществена от археологическия екип.

В Югозападния сектор през 2009 г. се оформя нов обект⁹, който запазва същото топографско наименование, и е проучван от К. Дочев в продължение на четири сезона [Дочев, К. 2010, с. 504 – 506; 2011, с. 444 – 446; 2012, с. 421 – 423]. Това е един от важните сектори, с добре запазени фортификационни съоръжения, предоставящ отлични условия за изследване на проблеми, касаещи крепостното строителство на столичния град. Всъщност Дочев разкрива Югозападната порта, маркирана с буква F още през 1910 г. на плана на К. Шкорпил. Сериозен принос в разкопките на К. Дочев е разкриването на каменната настилка при портата, която позволява да се търсят паралели в бъдеще при останалите входове и улици на крепостта [Дочев, К. 2011 а, с. 151 – 169]. Освен това Дочев предприема разчистване извън крепостните стени, в северозападна посока, за да локализира напречния крепостен зид, който е маркиран на плана на Шкорпил. При извършените тук сондажни разкопки се разкриват кула и части от напречния крепостен зид, което е принос към изследванията на фортификацията на хълма, тъй като се привеждат метрични данни за тях [Дочев, К. 2015, с. 642 – 645]. Тяхното разкриване, което, както стана ясно, не е осигурено с консервационни дейности, със сигурност ще доведе до унищожаване на разкритите зидове от стената и кулата.

Ако трябва да сравним времетраенето на проведените най-нови археологически проучвания на Трапезица спрямо извършените консервационно-реставрационни дейности, то е очевидно, че разкопките са изпреварили темпа на реставрацията, т.е. е необходимо тяхното намаляване, докато не се укрепят и запази разкритото¹⁰. Последното обаче не се прави, тъй като, от друга страна, се бърза със социализацията на крепостта, за да се търси търговски ефект от туристическия поток и разкопките служат само като претекст. В такъв случай всички нови резултати и материали, свързани с проучването на крепостта при последните разкопки, се поставят под угрозата да бъдат унищожени от времето и немарата на държавни или общински институции.

Къде е мястото на археолозите е все по-трудно трудно да се определи, и какво става с дългосрочната научна програма на филиала на НАИМ при БАН, който ръководи и осъществява проучванията на крепостта? Посоката е една – публикуване на резултатите от проучванията в специализирани поредици, каквито вече излязоха като книги, статии, студии и научни съобщения. Разкритите архитектурни структури е необходимо да бъдат предоставени за проектиране на защитни постройки и консервационна работа, а в случай че за това не се намерят средства, трябва да се мисли за извършване на полева

⁷ Този обект се помества в рамките на Югоизточния сектор на Трапезица, където разкопките се ръководеха през 2007 г. от М. Долмова.

⁸ Рабовянов, Д., Гюлева, Ж., Дойчев, П. 2009, с. 616 – 620; Рабовянов, Д., Гюлева, Ж. 2010, с. 499 – 504; 2011, с. 441 – 444; Рабовянов, Д., Гюлева, Ж., Дойчев, П. 2012, с. 419 – 421; Рабовянов, Д., Гюлева, Ж. 2013, с. 396 – 399; Рабовянов, Д. 2014, с. 487 – 490; 2015, с. 648 – 650; Попов, Х., Рабовянов, Д. 2011, с. 70 – 86.

⁹ Всъщност става въпрос за най-югозападната част на този сектор, където Й. Алексиев не е работил.

¹⁰ Това е лесно обяснимо, като се има предвид, че необходимите средства за археологически разкопки на един обект са в пъти по-малко от тези за консервацията му.

консервация и дори засипване на разкритото в някои места от самите археологически екипи. За историко-археологическия резерват Трапезица преди всичко е задължително изграждането на ясна концепция за допроучване, експониране, консервация и реставрация на това, което вече е разкрито, независимо дали в началото на миналия век, или при най-новите разкопки. Едва след това може сериозно да се мисли за социализация и откриване на обекта за гражданите и гостите на града.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Алексиев, Й. 2008 – Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г. София, 2008, 675 – 681. **Алексиев, Й.** 2008 – Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г. София, 2008, 675 – 681. [Y. Aleksiev. Razkopki na manastira “Sv. Joan Rilski” na Trapezitza (sektor Jugozapaden). – AOR za 2007 g. Sofia, 2008, 675 – 681.]

Алексиев, Й. 2009 – Й. Алексиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир „Св. Йоан Рилски“. – АОР за 2008 г. София, 2009, 603 – 607. [J. Aleksiev. Veliko Tarnovo. Krepостта Trapezitza. Manastir “Sv. Joan Rilski”. – AOR za 2008 g. Sofia, 2009, 603 – 607.]

Алексиев, Й. 2009 а – Й. Алексиев. Трапезица в градоустройствената структура на столичния Търновград. – В: Приноси към българската археология. Т. 6. София, 2009, 107 – 118. [J. Aleksiev. Trapezitza v gradoustrojstvenata struktura na stolichniya Tarnovgrad. – V: Prinosi kam balgarskata arheologiya. T. 6. Sofia, 2009, 107 – 118.]

Алексиев, Й. 2010 – Й. Алексиев. Археологически разкопки на Трапезица – сектор Югозападен / Манастир „Св. Йоан Рилски“. – АОР през 2009. София, 2010, 488 – 492. [J. Aleksiev. Arheologicheski razkopki na Trapezitza – sektor Jugozapaden / Manastir “Sv. Joan Rilski”. – AOR prez 2009. Sofia, 2010, 488 – 492.]

Алексиев, Й. 2011 – Й. Алексиев. Археологически разкопки на Трапезица – сектор Югозападен. Манастир „Св. Иван Рилски“. – АОР през 2010. София, 2011, 431 – 434. [J. Aleksiev. Arheologicheski razkopki na Trapezitza – sektor Jugozapaden. Manastir “Sv. Ivan Rilski”. – AOR prez 2010. Sofia, 2011, 431 – 434.]

Алексиев, Й. 2011 а – Й. Алексиев. Археологически проучвания на Трапезица – история и резултати (130 години от началото на първите археологически проучвания). – В: Търновска книжовна школа. Т. 9. В. Търново, 2011, 609 – 619. [J. Aleksiev. Arheologicheski prouchvaniya na Trapezitza – istoriya i rezultati (130 godini ot nachaloto na parvite arheologicheski prouchvaniya). – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. 9. V. Tarnovo, 2011, 609 – 619.]

Долмова-Лукановска, М. 2008 – М. Долмова-Лукановска. Археологически разкопки в средновековната крепост „Трапезица“ сектор Югоизток. – АОР през 2007. София, 2008, 689 – 691. [M. Dolmova-Lukanovska. Arheologicheski razkopki v srednovekovnata krepост “Trapezitza” sektor Jugoiztok. – AOR prez 2007. Sofia, 2008, 689 – 691.]

Долмова, М. 2008 а – М. Долмова. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008, 7 – 27. [M. Dolmova. Trapezitza v svetlinata na arheologicheskite razkopki. V. Tarnovo, 2008, 7 – 27.]

Долмова-Лукановска, М. 2009 – М. Долмова-Лукановска. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Югоизток“. – АОР през 2008. София, 2009, 614 – 616. [M. Dolmova-Lukanovska. Veliko Tarnovo. Krepостта Trapezitza. Arheologicheski razkopki v sektor “Jugoiztok”. – AOR prez 2008. Sofia, 2009, 614 – 616.]

Долмова-Лукановска, М. 2010 – М. Долмова-Лукановска. Археологически разкопки в средновековната крепост Трапезица, сектор Югоизток. – АОР през 2009. София, 2010, 498 – 499. [M. Dolmova-Lukanovska. Arheologicheski razkopki v srednovekovnata krepост Trapezitza, sektor Jugoiztok. – AOR prez 2009. Sofia, 2010, 498 – 499.]

Долмова-Лукановска, М., Харитонов, Х. 2015 – М. Долмова-Лукановска, Х. Харитонов. Нови нумизматични данни за стратиграфията на крепостта Трапезица. – В: Търновска книжовна школа. Т. 10. В. Търново, 2015, 723 – 731. [M. Dolmova-Lukanovska, H. Charitonov. Novi numizmatichni dannii za stratigrafiyata na krepостта Trapezitza. – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. 10. V. Tarnovo, 2015, 723 – 731.]

Дочев, К. 2010 – К. Дочев. Трапезица, Югозападен сектор. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 504 – 506. [K. Dochev. Trapezitza, Jugozapaden sektor. – Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2009 g. Sofia, 2010, 504 – 506.]

Дочев, К. 2011 – К. Дочев. Средновековен град Трапезица – „Сектор Югозапад“, град Велико Търново. – АОР през 2010. София, 2011, 444 – 446. [K. Dochev. Srednovekoven grad Trapezitza – “Sektor Jugozapad”, grad Veliko Tarnovo. – AOR prez 2010. Sofia, 2011, 444 – 446.]

Дочев, К. 2011 а – К. Дочев. Монетна находка (краят на XII в.) от новооткритата порта на крепостта Трапезица (гр. В. Търново). – В: ИРИМ (В. Търново), XXVI, 2011, 151 – 169. [K. Dochev. Monetna nahodka (krayat na XII v.) ot novootkritata porta na krepостта Trapezitza (gr. V. Tarnovo). – V: IRIM (V. Tarnovo), XXVI, 2011, 151 – 169.]

Дочев, К. 2012 – К. Дочев. Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад“, гр. В. Търново. – АОР през 2011. София, 2012, 421 – 423. [K. Dochev. Razkopki na krepостта Trapezitza “Sektor Jugozapad”, gr. V. Tarnovo. – AOR prez 2011. Sofia, 2012, 421 – 423.]

Дочев, К. 2015 – К. Дочев. Археологически разкопки на крепостта Трапезица – „Сектор Югозапад”. – АОР през 2014. София, 2015, 642 – 645. [K. Dochev. Arheologicheski razkopki na krepostta Trapezitza – “Sektor Jugozapad”. – AOR prez 2014. Sofia, 2015, 642 – 645.]

Косева, Д., Тодоров, Н. 2015 – Д. Косева, Н. Тодоров. Проблеми с откриване, обработка и съхраняване на стенописите от археологически разкопки във Велико Търново. – В: Търновска книжовна школа. Т. 10. В. Търново, 2015, 640 – 658. [D. Koseva, N. Todorov. Problemi s откриване, obrabotka i sahranyavane na stenopisite ot arheologicheski razkopki vav Veliko Tarnovo. – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. 10. V. Tarnovo, 2015, 640 – 658.]

Попов, Х., Рабовянов, Д. 2011 – Х. Попов, Д. Рабовянов. Проучване на тракийското селище на хълма Трапезица. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура. Том 5. Казанлък, 2011, 70 – 86. [H. Popov, D. Rabovyanov. Prouchvaniya na trakijskoto selishte na halma Trapezitza. – V: Problemi i izsledvaniya na trakijskata kultura. Tom 5. Kazanlak, 2011, 70 – 86.]

Рабовянов, Д. 2009 – Д. Рабовянов. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 616 – 620. [D. Rabovyanov. – V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2008 g. Sofia, 2009, 616 – 620.]

Рабовянов, Д. 2010 – Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. – Археология, 2010, LI, кн. 3 – 4, 103 – 122. [D. Rabovyanov. Juzhnata terasa na halma Trapezitza. Problemi na stratigrafiyata, periodizatsiyata i hronologiyata. – Arheologiya, 2010, LI, kn. 3 – 4, 103 – 122.]

Рабовянов, Д. 2014 – Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен”. – АОР през 2013. София, 2014, 487 – 490. [D. Rabovyanov. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitza, sektor Juzhen”. – AOR prez 2013. Sofia, 2014, 487 – 490.]

Рабовянов, Д. 2015 – Д. Рабовянов. Археологически проучвания на обект “Средновековен град Трапезица – сектор Южен” в гр. Велико Търново. – АОР през 2014 г. София, 2015, 648 – 650. [D. Rabovyanov. Arheologicheski prouchvaniya na obekt “Srednovekoven grad Trapezitza – sektor Juzhen” v gr. Veliko Tarnovo. – AOR prez 2014 g. Sofia, 2015, 648 – 650.]

Рабовянов, Д. 2015 а – Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Том 1. Средновековният град. Велико Търново, 2015. [D. Rabovyanov. Arheologicheski prouchvaniya v Juzhniya sektor na Trapezitza. Tom 1. Srednovekovniyat grad. Veliko Tarnovo, 2015.]

Рабовянов, Д., Гюлева, Ж. 2010 – Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен”. – АОР през 2009 г. София, 2010, 499 – 504. [D. Rabovyanov, Zh. Gjuleva. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitza – sektor Juzhen”. – AOR prez 2009 g. Sofia, 2010, 499 – 504.]

Рабовянов, Д., Гюлева, Ж. 2011 – Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Южен”. – АОР през 2010 г. София, 2011, 441 – 444. [D. Rabovyanov, Zh. Gjuleva. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitza – Sektor Juzhen”. – AOR prez 2010 g. Sofia, 2011, 441 – 444.]

Рабовянов, Д., Гюлева, Ж. 2013 – Д. Рабовянов, Ж. Гюлева. Средновековен град Трапезица – сектор Южен. – АОР през 2012 г. София, 2013, 396 – 399. [D. Rabovyanov, Zh. Gjuleva. Srednovekoven grad Trapezitza – sektor Juzhen. – AOR prez 2012 g. Sofia, 2013, 396 – 399.]

Рабовянов, Д., Гюлева, Ж., Дойчев, П. 2009 – Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, П. Дойчев. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки на обект в сектор „Южен”. – АОР през 2008 г. София, 2009, 616 – 620. [D. Rabovyanov, Zh. Gjuleva, P. Dojchev. Krepostta Trapezitza. Arheologicheski razkopki na obekt v sektor “Juzhen”. – AOR prez 2008 g. Sofia, 2009, 616 – 620.]

Рабовянов, Д., Гюлева, Ж., Дойчев, П. 2012 – Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, П. Дойчев. Редовни археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен”. – АОР през 2011. София, 2012, 419 – 421. [D. Rabovyanov, Zh. Gjuleva, P. Dojchev. Redovni arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitza – sektor Juzhen”. – AOR prez 2011. Sofia, 2012, 419 – 421.]

Робов, М. 2009 – М. Робов. Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен”. – АОР през 2008. София, 2009, 607 – 610. [M. Robov. Krepostta Trapezitza. Prouchvaniya na obekt “Jugoiztochen”. – AOR prez 2008. Sofia, 2009, 607 – 610.]

Робов, М. 2010 – М. Робов. Археологически разкопки на сектор „Югоизточен” на Трапезица. – АОР през 2009. София, 2010, 492 – 495. [M. Robov. Arheologicheski razkopki na sektor “Jugoiztochen” na Trapezitza. – AOR prez 2009. Sofia, 2010, 492 – 495.]

Робов, М. 2010 а – М. Робов. Нова група подглазурни монограми от проучванията на хълма Трапезица. – В: Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий” и българската археология. Т. 1. В. Търново, 2010, 615 – 623. [M. Robov. Nova grupa podglazurni monogrami ot prouchvaniyata na halma Trapezitza. – V: Velikotarnovski universitet “Sv. sv. Kiril i Metodiy” i balgarskata arheologiya. T. 1. V. Tarnovo, 2010, 615 – 623.]

Робов, М. 2011 – М. Робов. Разкопки на Трапезица, сектор „Югоизточен”. – АОР през 2010. София, 2011, 435 – 438. [M. Robov. Razkopki na Trapezitza, sektor “Jugoiztochen”. – AOR prez 2010. Sofia, 2011, 435 – 438.]

Робов, М. 2011 а – М. Робов. Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Научна конференция (29 – 31. 10. 2009). В. Търново, 2011, 403 – 413. [M. Robov. Jugoiztochnata krepostna stena na Trapezitza. – V: Balgariya, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie. Nauchna konferentziya (29 – 31. 10. 2009). V. Tarnovo, 2011, 403 – 413.]

Робов, М. 2014 – М. Робов. Проучвания на средновековната крепост Трапезица, сектор „Югоизточен“. – АОР през 2013. София, 2014, 490 – 493. [M. Robov. Prouchvaniya na srednovekovnata krepost Trapezitza, sektor “Jugoiztochen”. – AOR prez 2013. Sofia, 2014, 490 – 493.]

Робов, М. 2015 – М. Робов. Археологически разкопки на средновековната крепост Трапезица-сектор „Югоизточен“. – АОР през 2014. София, 2015, 645 – 648. [M. Robov. Arheologicheski razkopki na srednovekovnata krepost Trapezitza – sektor “Jugoiztochen”. – AOR prez 2014. Sofia, 2015, 645 – 648.]

Робов, М. 2015 а – М. Робов. Граждански комплекс в Югоизточния сектор на Трапезица. – В: Търновска книжовна школа. Т. 10. В. Търново, 2015, 606 – 619. [M. Robov. Grazhdanski kompleks v Jugoiztochniya sektor na Trapezitza. – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. 10. V. Tarnovo, 2015, 606 – 619.]

Робов, М., Дочев, К. 2007 – М. Робов, К. Дочев. Археологически разкопки на Трапезица, сектор Югоизточен (Църква № 3). – АОР през 2007. София, 2008, 685 – 689. [M. Robov, K. Dochev. Arheologicheski razkopki na Trapezitza, sektor Jugoiztochen (Tzarkva No 3). – AOR prez 2007. Sofia, 2008, 685 – 689.]

Тодоров, Н. (под печат) – Н. Тодоров. История на проучванията на фортификацията на крепостта Трапезица. Сборник статии от Международната научна конференция „Царевград Търнов и Второто българско царство в средновековния свят“. [N. Todorov. Istoriya na prouchvaniyata na fortifikatziyata na krepostta Trapezitza. Sbornik statii ot Mezhdunarodnata nauchna konferentziya “Tzarevgrad Tarnov i Vtoroto balgarsko tzarstvo v srednovekovniya svyat” (in print).]

Тотева, Д. 2014 – Д. Тотева. Консервационни проблеми на стенописите в църквите на крепостта Трапезица във Велико Търново. – В: Градът в българските земи. (По археологически данни). Материали от Националната научна конференция, посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова, Шумен, 31 октомври – 1 ноември, 2013 г. Шумен, 2014, 430 – 449. [D. Toteva. Konservatziionni problemi na stenopisite v tzarkvite na krepostta Trapezitza vav Veliko Tarnovo. – V: Gradat v balgarskite zemi. (Po arheologicheski dannii). Materiali ot Natzionalnata nauchna konferentziya, posvetena na zhivota i deloto na st. n. s. Vera Antonova, Shumen, 31 oktomvri – 1 noemvri, 2013 g. Shumen, 2014, 430 – 449.]

Тотев, К. 2011 – К. Тотев. Въведение. – В: Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилюв, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007 – 2009). Т. 1. В. Търново, 2011, 8 – 13. [K. Totev. Vavedenie. – V: K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev, D. Koseva. Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovniya grad Trapezitza. Sektor Sever. (Severna kula, Severna porta, Voenna sgrada, Zapadna krepostna stena, Zhelezarska rabotilnitza, Tzarkva No 19 i Tzentralen ploshtad. Razkopki 2007 – 2009). T. 1. V. Tarnovo, 2011, 8 – 13.]

Тотев, К. 2012 – К. Тотев. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007 – 2010). – В: Българско средновековие. Общество, власт, история. В чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. София, 2012, 574 – 592. [K. Totev. Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovniya grad Trapezitza – severna chast (2007 – 2010). – V: Balgarsko srednovekovie. Obshtestvo, vlast, istoriya. V chest na prof. d-r Miliyana Kajmakamova. Sofia, 2012, 574 – 592.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилюв, П. 2008 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север“. – АОР през 2007 г. София, 2008, 682 – 685. [K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Razkopki na “Srednovekoven grad Trapezitza – Sever”. – AOR prez 2007 g. Sofia, 2008, 682 – 685.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилюв, П. 2009 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“. – АОР през 2008 г. София, 2009, 610 – 614. [K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Veliko Tarnovo. Krepostta Trapezitza. Arheologicheski razkopki v sektor “Sever”. – AOR prez 2008 g. Sofia, 2009, 610 – 614.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилюв, П. 2010 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“. – АОР през 2009 г. София, 2010, 495 – 499. [K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitza – sektor Sever”. – AOR prez 2009 g. Sofia, 2010, 495 – 499.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилюв, П. 2011 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“. – АОР през 2010 г. София, 2011, 438 – 440. [K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitza – sektor Sever”. – AOR prez 2010 g. Sofia, 2011, 438 – 440.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилюв, П. 2012 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – АОР през 2011. София,

2012, 416 – 419. [К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekovен grad Trapezitza – sektor Sever” vav Veliko Tarnovo. – AOR през 2011. Sofia, 2012, 416 – 419.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караи́лев, П. 2013 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караи́лев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” във Велико Търново. – АОР през 2012. София, 2013, 392 – 394. [К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekovен grad Trapezitza – sektor Sever” vav Veliko Tarnovo. – AOR през 2012. Sofia, 2013, 392 – 394.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караи́лев, П. 2013 а – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караи́лев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” (Северозападно подножие) във Велико Търново. – АОР през 2012. София, 2013, 394 – 396. [К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekovен grad Trapezitza – sektor Sever” (Severozapadno podnozhie) vav Veliko Tarnovo. – AOR през 2012. Sofia, 2013, 394 – 396.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караи́лев, П. 2014 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караи́лев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север (църква 20)” във Велико Търново. – АОР през 2013. София, 2014, 484 – 487. [К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekovен grad Trapezitza – sektor Sever (tzarkva 20)” vav Veliko Tarnovo. – AOR през 2013. Sofia, 2014, 484 – 487.]

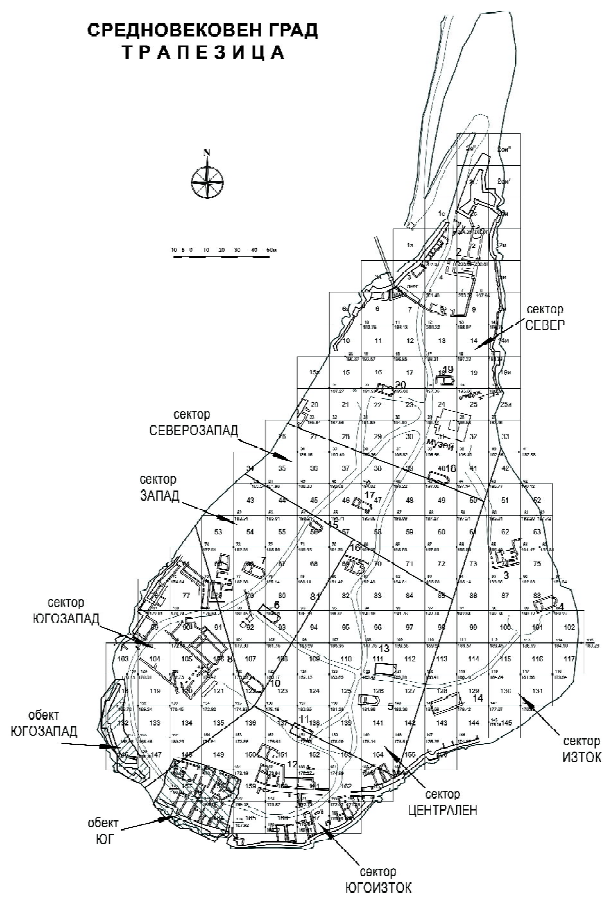
Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караи́лев, П. 2014 а – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караи́лев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” (Дворцови сгради) във Велико Търново. – АОР през 2013. София, 2014, 481 – 484. [К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekovен grad Trapezitza – sektor Sever” (Dvortzovi sgradi) vav Veliko Tarnovo. – AOR през 2013. Sofia, 2014, 481 – 484.]

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караи́лев, П. 2015 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караи́лев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север” (Дворцови сгради) във Велико Търново. – АОР през 2014. София, 2015, 639 – 641. [К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekovен grad Trapezitza – sektor Sever” (Dvortzovi sgradi) vav Veliko Tarnovo. – AOR през 2014. Sofia, 2015, 639 – 641.]

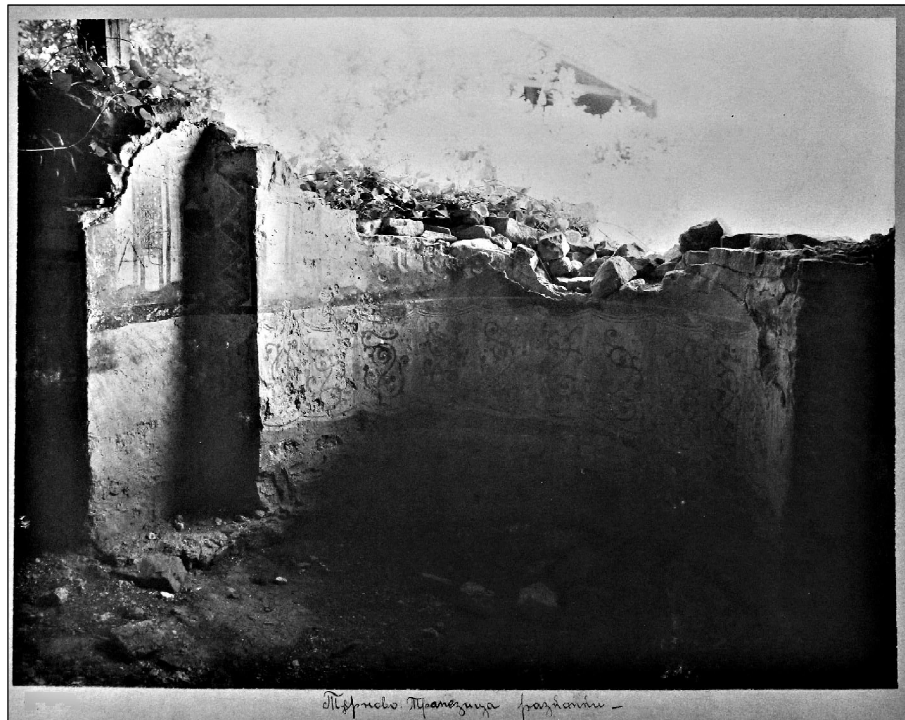
Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караи́лев, П., Косева, Д. 2011 – К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караи́лев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007 – 2009). Т. 1. В. Търново, 2011. [К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev, D. Koseva. Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovniya grad Trapezitza. Sektor Sever. (Severna kula, Severna porta, Voenna sgrada, Zapadna krepостna stena, Zhelezarska rabotilnitza, Tzarkva No 19 i Tzentralen ploshtad. Razkopki 2007 – 2009). Т. 1. V. Tarnovo, 2011.]

Тотев, Т. 2014 – Т. Тотев. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица”. – АОР през 2013. София, 2014, 493 – 496. [Т. Totev. Arheologicheski nabljudeniya na srednovekovен grad Trapezitza vav Veliko Tarnovo po vreme na realiziraneto na proekt “Izgrazhdane na podporna stena, hudozhestveno osvetlenie i turisticheska infrastruktura do istoricheskiya rezervat Trapezitza”. – AOR през 2013. Sofia, 2014, 493 – 496.]

Тотев, Т. 2015 – Т. Тотев. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица”. – АОР през 2014. София, 2015, 656 – 659. [Т. Totev. Arheologicheski nabljudeniya na srednovekovен grad Trapezitza vav Veliko Tarnovo po vreme na realiziraneto na proekt “Izgrazhdane na podporna stena, hudozhestveno osvetlenie i turisticheska infrastruktura do istoricheskiya rezervat Trapezitza”. – AOR през 2014. Sofia, 2015, 656 – 659.]

Обр. 1. План на крепостта Трапезица със секторите и обектите за проучване по програмата на НАИМ при БАН

Обр. 2. Стенописна украса в апсидата на църква № 8 на Трапезица (фотография от 20-те години на XX в., архив НАИМ-БАН)

Обр. 3. Апсидата на църква № 8 на Трапезица (фотография 2012 г.)

Обр. 4. Защитно покритие на църква № 8 на Трапезица, поставено през 2013 г.